

УДК: 159.922.7

© Шелег Т.В., 2013 р.

Т.В. Шелег
Національний університет
імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси

ДО ПРОБЛЕМИ ЗМІСТУ І ФУНКЦІЙ ЕКСКВІЗИТНИХ СИТУАЦІЙ ДИТИНСТВА У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

У статті розглядається поняття «ексквізитна ситуація», досліджується роль ексквізитних ситуацій у формуванні психіки особистості. Аналіз імперативності ексквізитних ситуацій дитинства ґрунтується на матеріалах з досвіду практикуючих психоаналітиків.

Ключові слова: досвід дитинства, ексквізитна ситуація, психологічні захисти, емоції, базові психічні потреби, пре- та перинатальний період.

Т.В. Шелег

К ПРОБЛЕМЕ СОДЕРЖАНИЯ И ФУНКЦИЙ ЭКСКВИЗИТНЫХ СИТУАЦИЙ ДЕТСТВА В ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕЛОВЕКА

В статье рассматривается понятие «эксквизитная ситуация», исследуется роль эксквизитных ситуаций детства в формировании психики личности. Анализ императивности эксквизитных ситуаций детства проводится на материале из опыта практикующих психоаналитиков.

Ключевые слова: опыт детства, эксквизитная ситуация, психологические защиты, эмоции, базовые психические потребности, пре- и перинатальный период.

T.V. Sheleg

THE CONTENT OF THE CHILDHOOD EXQUISITE SITUATIONS AND THEIR FUNCTIONS IN HUMAN LIFE

The concept of “exquisite situation” is considered in the article. The role of exquisite situations in individual’s psyche formation is examined. The analysis of their imperativeness has been held taking into consideration the experience of practicing psychoanalysts.

Key words: childhood experience, exquisite situation, psychological defenses, emotions, basic psychological needs, pre-and perinatal period.

Збереження психічного здоров’я, забезпечення умов для успішної самореалізації особистості належить до найбільш актуальних психологічних проблем. У цьому контексті важливого значення набуває дослідження умов формування та функціонування здорової психіки на ранніх етапах онтогенезу. Процес формування психічних структур особистості проходить під впливом генетичних факторів, пре- та перинатального, а також дитячого досвіду.

Актуальність проблеми дослідження. Положення психоаналізу про імперативність дитячого досвіду переглядається та доповнюється багатьма

ученими, внаслідок чого дослідження поширилися на внутрішньоутробний розвиток (Д. Чемберлен, Т. Верні, О. Захаров) та процес народження (О. Ранк). Проблема виняткової значущості первинного емоційного досвіду (як пренатального, так і постнатального) та його вплив на подальше життя особистості досить актуальна у сучасній психологічній науці. У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговує зміст досвіду дитинства, який складають значущі для дитини події, ситуації, що характеризуються емоційно-психічною напругою. Такі ситуації Ф. Бассін називає ексквізитними (англ. гострий, надзвичайний, виключний) [2; 9]. Наша наукова розвідка спрямована на аналіз науково-психологічної літератури та систематизацію інформації про умови виникнення ексквізитних ситуацій, їх специфіку та вплив на формування психічних структур особистості, а також підтвердження їх імперативності прикладами з досвіду практикуючих психологів та психотерапевтів.

У ексквізитній ситуації протиріччя гранично загострене і вимагає свого зняття, а характер вирішення суперечності визначає напрям у розвитку особистості. Іншими словами, мова йде про ситуації, які становлять для особистості «екзистенціальну значущість», можливість пошуку нових цілей і засобів їх досягнення [1, с. 486]. Відсутність однозначного визначення терміну «ексквізитна ситуація» у психології вказує на його недостатнє вивчення. У науковій літературі розглядаються конкретні види ексквізитних ситуацій (конфлікт, криза, фрустрація). Психологічний механізм виникнення ексквізитної ситуації обумовлений фінальною спрямованістю будь-якого психічного акту, що має певний енергетичний потенціал [15, с.16].

Якщо психологічний акт блокується перешкодою зовнішнього чи внутрішнього плану, виникає напруга. Е. Берн наголошує, що психічно напруга проявляється в почутті неспокою і пригніченості. Це почуття з'являється через потребу у відновленні рівноваги та знятті напруги. Проблема людини та ж, що і будь-якої енергетичної системи: знайти шлях найменшого опору для розрядки напруги як найшвидше і з найменшою небезпекою» [3, 69-70]. На вирішення ексквізитних

ситуацій спрямовуються несвідомі механізми психологічного захисту, що призводить лише до зняття психологічної напруги «зараз і тут» [1, с. 486]. Коли проблема, конфлікт, стрес, криза сприймається в першу чергу як загроза особистому добробуту, раніше сформованій особистісній цілісності, або якщо людина уже перебуває в такій ситуації, спрацьовує захисна система психіки з метою швидкого зняття психічного дискомфорту [10, с. 22]. Захисні механізми – це природне протистояння людини навколишньому середовищу, яке оберігає її від емоційно-негативного перевантаження [6, с. 55]. Поняття «захисний механізм», яке почав розвивати З. Фрейд, а слідом за ним – А. Фрейд, було інтерпретовано та доповнено різними поколіннями дослідників у галузі психології.

Одностайність поглядів учених спостерігається щодо функцій захисних механізмів: функціонуючи на несвідомому рівні, вони оберігають психіку від травм, що виникають внаслідок реальних життєвих ситуацій та загрожують порушити стабільність Я. Однак надмірне їх використання, пов'язане зокрема з незадоволенням базових психічних потреб, фіксація на одному з видів психологічного захисту, використання незрілих (характерних для дитячого віку) захистів дорослими (якщо вони не ускладнюються і не коригуються) може призвести до неефективної адаптації особистості у соціальному оточенні, що ускладнює ефективність вирішення особистих проблем [6, 15, 16]. Л. Демина, І. Ральникова доводять, що стійкість, часте використання, ригідність, тісний зв'язок з дезадаптивними стереотипами мислення, переживань і поведінки, включення в систему сил протидії цілям саморозвитку роблять захисні механізми шкідливими для розвитку особистості. Загальною рисою їх є відмова особистості від діяльності, призначеної для продуктивного розв'язання ситуації або проблеми [6, с. 87].

Ексквізитна ситуація надає можливість для розробки нових або переструктурування наявних механізмів захисту при вирішенні протиріччя, переходу на новий рівень відображення і регуляції, і тим самим вдосконалення індивідом своїх адаптивних здібностей. При цьому кількість ексквізитних ситуацій в житті індивіда значно знижується. Нормативне функціонування механізмів захисту забезпе-

чує стабільність впорядкованої індивідуальної картини світу, настільки істинною і настільки спотвореною, наскільки це задано загальноприйнятими стандартами. Поведінка індивіда характеризується цілеспрямованістю і послідовністю і оцінюється суспільством як нормальне, а інтерперсональні конфлікти повсякденному житті не створюють загрозу позитивному «Я» і не переходять у внутрішньоособистісні конфлікти, оскільки механізми захисту ефективно «справляються» з ними [15, с. 39]. Тобто успішне вирішення ексquisite ситуації надає індивіду можливість освоєння нових форм регулювання, перепрограмування психічних процесів і, отже, переходу на нові рівні взаємодії із середовищем.

Е. Кіршбаум та А. Єремеева поділяють думку вищезазначених дослідників про позитивний вплив досвіду вирішення ексquisite ситуацій на розвиток особистості, наголошуючи, що вони зумовлюють можливість перебудови раніше сформованих структур діяльності, спілкування і структури особистісних властивостей (системи відносин, установок, ціннісних орієнтацій) і досягнення досконалішої якості саморегуляції та взаємодії зі світом. У вирішенні ситуації актуалізуються можливості особистості як суб'єкта свого життя за умови пошуків творчих шляхів її вирішення або стійкого її переживання (якщо її вирішити неможливо) [10, с. 65]. З іншого боку, якщо емоційна напруженість досягає надзвичайно сильної вираженості, деякі механізми захисту використовуються надінтенсивно або, навпаки, нездатні впоратися з нею, що призводить до різних форм соціально-психічної дезадаптації і стану перманентного конфлікту [15, с. 87]. Ексquisite ситуації відзначаються сильними емоціями, що виявляється у формі безпосереднього, пристрасного переживання суб'єктом життєвого сенсу явищ, предметів і ситуацій для задоволення своїх потреб [1, с. 486].

В. Вілюнас відмічає, що більшість дослідників погоджуються щодо надзвичайної значимості ситуації, у якій виникають емоції, для індивіда. Проте їх думки розходяться при спробі уточнити характер і міру значущості події, що здатна викликати емоцію. В. Вундт та Н. Грот вважають значимою, а отже такою, що викликає емоції будь-яку подію в силу того, що в момент сприйняття воно є части-

ною життя індивіда, проте згідно з Р.С. Лазарусом, емоції виникають в тих виняткових випадках, коли на основі когнітивних процесів здійснюється висновок про наявність, з одного боку, певної загрози, з іншого – неможливості її уникнути. Тобто емоції трактуються емоції як реакція на специфічні умови, такі як фрустрація, неможливість адекватної поведінки, конфліктність ситуації, непередбачуваний розвиток подій [13].

У психоаналітичній теорії емоцій вони розглядаються як суб'єктивне вираження загального стану психіки і організму, що супроводжуються виразною поведінкою та фізіологічними змінами. Емоції трактують як афекти, наявність яких вказує на порушення психічної рівноваги. Водночас З. Фрейд відмічає важливу роль емоційності в організації та функціонуванні психіки. [8]. Емоція не є безпосередньо діючою силою у психіці, вона є засобом, що приводить в рух складну систему сил особистості і свідомості [13]. З. Фрейд вважав, що емоції можуть витіснятися та викривлятися, впливаючи на емоційне та фізичне благополуччя особистості. Подібне витіснення та викривлення відбувається під впливом захисних механізмів психіки.

Згідно з психоеволюційною теорією емоцій і психологічних захистів, що була розроблена Р. Плутчиком, захисні механізми є похідними базових емоцій. Його авторська модель представлена чотирма парами основних біполярних емоцій: радість – сум, гнів – страх, довіра – відраза, подив – очікування. Ці емоції можуть поєднуватися одна з одною, утворюючи нові. Регуляторами восьми основних емоцій виступають вісім захисних механізмів, які дослідник по аналогії з емоціями вважає біполярними (придушення – заміщення, реактивні утворення – компенсація, проекція – заперечення, інтелектуалізація – регресія). Наприклад, певні соціальні обмеження вираження емоції гніву зумовлюють несвідоме функціонування захисного механізму заміщення [19]. Варто наголосити, що Р. Плутчик відмічає початковий зв'язок психологічних захистів з певними базовими емоціями – гнівом і страхом. Визначальну роль цих емоцій як найсильніших в силу свого раннього виникнення визначають і інші науковці.

В.І. Коновальчук наголошує на важливості думки З.Фрейда, згідно з якою основною проблемою людського існування є подолання страху і тривоги, що виникають в різноманітних ситуаціях життєдіяльності. Важливу роль у цьому процесі займають захисні механізми психіки [11].

К. Ізард відносить страх до базових емоцій (тобто ця емоція є вродженою). Автор визначає емоцію страху, як таку, «...що складається із певних і цілком специфічних фізіологічних змін, експресивної поведінки і специфічного переживання, що походять із очікування загрози чи небезпеки» [9, с. 293]. На примітивному рівні організації психіки (у дітей, тварин) прослідковується кореляція відчуття загрози і небезпеки з фізичним дискомфортом з неблагополуччям фізичного „я“; страх, який з'являється як реакція на загрозу, пов'язаний найперше із небезпекою фізичного ураження. Оскільки інтенсивне переживання страху запам'ятовується надовго, найперше це стосується дитячих вражень, – то ситуації, обставини, люди і предмети залишаються емоційно значущими досить тривалий час. Тому емоція страху швидко може активуватися спогадом певної події чи об'єкта, його розумовим образом, чи активацією певної емоції. Пережита в минулому емоція страху може бути генералізована на всі життєві події і ситуації. За таких умов психологічні захисти проявляють гіперфункції і не сприяють стабілізації самопочуття людини, внутрішньому психічному балансу [11].

У ортодоксальному психоаналізі виникнення перших травмуючих ситуацій пов'язується періодом, коли проявляється Едипів комплекс (3-5 років), удосконалюється Над-Я та функціонування захисної системи психіки. Саме емоційні переживання суб'єкта, пов'язані з емоційними потягами до близьких значущих людей закладають підґрунтя когнітивної бази психологічних захистів. Згідно з О. Ранком першою травмуючою, а отже ексквізитною ситуацією у житті людини є народження. Він розглядає процес пологів як глибокий шок на фізіологічному та психологічному рівнях, коли відбувається радикальний перехід з захищеного середовища материнської утробы у вороже зовнішнє середовище. Відокремлення від матері є первинною травмою, що супроводжується тривогою та страхом. Хоча

стрес пом'якшується великою кількістю гормонів адреналіну і норадреналіну, що виділяється в останні хвилини пологів, ексквізитність цієї ситуації зумовлюватиме повторне виникнення цих емоцій при наступних розлученні з матір'ю, її відсутності. О. Ранк наголошував, що несвідоме прагнення людини до єднання з матір'ю сублімується в різних видах діяльності, тобто пом'якшується за допомогою психологічних захистів на пізніших ступенях онтогенезу [14].

Сучасні науково-психологічні дослідження зосереджуються на виявленні ексквізитних ситуацій під час внутрішньоутробного розвитку дитини. Т. Верні стверджує, що перебуваючи в утробі матері, дитина відчуває думки, емоційний стан матері, і саме ці враження згодом визначають формування її характеру, поведінки психіки. Значущими є лише постійні моделі емоційного стану. Хронічне занепокоєння, суперечливе ставлення до майбутнього материнства можуть залишити глибокий слід на особистості дитини ще до народження. У свою чергу, позитивні емоції, гарний настрій і радісне очікування народження малюка можуть мати значний вплив на розвиток здорової емоційної сфери особистості дитини [20, с. 59].

Розробник новітньої чотирьохвимірної системи пренатального сканування професор Стюарт Кемпбелл, один із провідних акушерів Сполученого Королівства, вів спеціальні спостереження за емоційними змінами в обличчях немовлят та визначив, що на 26 тижні вагітності дитина посміхається, моргає і плаче, що є доказом надзвичайно раннього вираження емоцій у відповідь на зовнішні подразники та під впливом дії гормонів організму матері, виділення яких зумовлюється емоційним станом матері.

Внутрішньоутробна ексквізитна ситуація зумовлюється конфліктом між дитячим інстинктом до самозбереження та деструктивним впливом материнських емоцій. Наприклад, небажана дитина відчуває, що не має права на існування. Яскравий випадок – дитина не тієї статі. Л. Бурбо зазначає, що наслідки цієї травми (бути небажаним) проявляються першими, а це означає, що і причина подібної травми в житті особистості виникає раніше за інші, очевидно, ще у пре- та пери-

натальному періодах. У дитини, яка відчуває себе неприйнятною батьками, починає формуватися «маска втікача», іноді – ще до народження. Вона на власному досвіді лікаря-психотерапевта переконалася, що людина з травмою неприйнятого ще в утробі матері відчуває себе дуже маленькою, намагається займати там якомога менше місця, у неї постійно буває відчуття темряви, мороку [5].

К. Ельячефф, яка займалася психоаналізом та психокорекцією немовлят, також відмічала велику значущість внутрішньоутробного досвіду, зокрема негативного. Описуючи випадок дівчинки Зоє, народженої наркоманкою, яка, будучи вагітною, намагалася позбавитися дитини, психоаналітик звернула увагу на значущість цифри «5» у житті її маленької пацієнтки: у віці 5 тижнів після ванни у неї зупинилося дихання, будучи п'ятимісячною – дитина стала байдужою до всіх, хто її оточував, в'ялою і сонною. К. Ельячефф знаходить підтвердження словам своєї наставниці Ф. Дольто, ключової фігури дитячого психоаналізу у Франції: якщо у дитини віком до дев'яти місяців виявляються якісь хворобливі симптоми, вони свідчать про певну значущу подію, що відбулася у цей же термін, під час вагітності. Ймовірно, дитина відтворювала те, що відбувалося з нею в утробі, коли мати спробувала або наполегливо збиралася позбутися дитини на 5 тижні (або п'ятому місяці) вагітності [18].

На нашу думку, психіка дитини повторювала ексquisite ситуацію, що виникла внаслідок загрози життю на внутрішньоутробному рівні. Невідреаговані емоції, пов'язані з внутрішньоутробною ексquisite ситуацією, скеровують психіку до повторення подібної ситуації у майбутньому. Психологічні захисти покликані зменшувати тривогу та переживання, проте невідреагованість травми зумовлює її деструктивний вплив на самоактуалізацію особистості. Сила емоційного переживання зумовлюється емоційною чутливістю кожної особистості, тобто індивідуальною здатністю організму сприймати подразнення, що виходять із зовнішнього середовища, реагуючи на них певним чином [7].

На нашу думку, несприятливі умови внутрішньоутробного розвитку дитини можуть спричинити надмірну емоційну чутливість до стресових ситуацій, оскільки

ки психіка ненародженої дитини стає вразливою під постійним деструктивним впливом материнських емоцій. Як наслідок виникає емоційна гіперчутливість у постнатальному періоді, зумовлена внутрішньоутробним переживанням ексцезивів, травматичність яких не могла бути зменшена через відсутність сформованих механізмів захисту психіки в дитини. Тому емоційні переживання матері залишають глибокий слід у дитячій психіці, відбиваючись у характері життєвої реалізації, зокрема, коли мінімальний зовнішній подразник здатний зумовити надзвичайно сильні емоційні переживання, що відповідно збільшує кількість ексцезивних ситуацій та інтенсивність використання психологічних захистів особистістю на пізніших ступенях онтогенезу. Емоційна нестабільність батьків, їх надмірна тривожність, що спостерігаються при вихованні дитини, сприяють посиленню її індивідуальної емоційної чутливості. Особливо ілюстративною у цьому контексті є біографія поета-романтика Дж. Гордона Байрона, який виховувався матір'ю з неврівноваженою психікою, коли батько залишив сім'ю, проте такі умови дещо пом'якшувалися турботою няні.

Беручи до уваги умови виникнення ексцезивних ситуацій, слід відмітити визначальну роль найбільш значущих та впливових фігур – батьків, зокрема матері, у цьому процесі. Мати є центральною фігурою у розвитку особистості як у перинатальному, так і в постнатальному періодах. Дж. Боулбі вважає, що любов та тісний емоційний зв'язок між матір'ю і дитиною є запорукою гармонійного психічного розвитку особистості. За їх відсутності виникають патологічні форми поведінки, зокрема різкий розрив цього зв'язку приводить до серйозних порушень у психічному розвитку дитини, перш за все в структурі його особистості. Основна мета формування емоційного зв'язку між дитиною і матір'ю – дати дитині відчуття захищеності і безпеки [4].

Ж. Ледлофф під час п'яти експедицій в Джунглі Південної Америки спостерігала за життям індіанців, яке здалося їй напрочуд щасливим та спокійним. Як виявилось, створення такої атмосфери у племені створюється завдяки гармонійним стосункам між дорослими та дітьми. Успішне виховання дітей базується на

безперешкодній реалізації материнських інстинктів за умов повної доброзичливості та психологічного комфорту в племені, відсутності суворих обмежень дитячої експресії. Дослідниця відмічає, що з моменту народження дитина проводить максимум часу у тісному тілесному контакті з матір'ю в незалежності від того, чим вона займається, що забезпечує їй повний психологічний спокій [12]. Немовля рідко плаче через незадоволення своїх потреб, а це означає мінімізацію ексквізитних ситуацій. Важливість першого тілесного контакту дитини з матір'ю обґрунтовано у сучасній медицині та психології, тому практика викладання дитини на животі матері та прикладання її до грудей успішно застосовується у сучасних пологових будинках. У такий спосіб пом'якшується ексквізитність власне народження. Окрім того, сучасна практика застосування сленгу для перенесення немовлят забезпечує постійний контакт матері та дитини, а отже задовольняються її базові потреби. Неналежне задоволення цих потреб дитини зумовлює виникнення емоційної напруги та переживань, що є змістом ексквізитних ситуацій. За спостереженням психоаналітика К. Ельячефф реакція немовлят на ексквізитну ситуацію, зумовлену відсутністю матері (а отже і незадоволенням потреб у захищеності) проявляються на фізіологічному рівні. Причому психологічні захисти у силу своєї несформованості у цей період не можуть пом'якшити тривогу. Наприклад, двохмісячний хлопчик Олів'є, вихованець дитячого притулку мав серйозні проблеми з диханням як наслідок підсвідомого бажання знову поєднатися з матір'ю, повернутися до того стану (внутрішньоутробного), коли почувався захищеним та не був самотнім [18, с. 21-26].

Дослідження Дж. Боулбі показали, що пізнавальна активність дітей, які мають тісний емоційний контакт з матір'ю, значно вища, ніж у дітей, які втратили матір у дошкільному віці. Ми вважаємо, що мінімальна кількість ексквізитних ситуацій і відповідно відсутність надмірного використання захисних механізмів психікою дитини створює сприятливі умови для гармонійного розвитку дитини, зокрема для її творчого розвитку [4].

У результаті аналізу досвіду дорослих невротиків, психоаналітики не мали

сумнівів у імперативності впливу досвіду дитинства на їх стан, надаючи особливого значення стосункам батьків, нещирості батьків у сексуальних питаннях, нереально високим моральним вимогам, надмірній суворості так само, як і надмірній поблажливості, непотрібним заборонам та покаранням[17]. Ми розглядаємо ці фактори як причини виникнення ексквізитних ситуацій.

Ситуація емоційної депривації може спостерігатися у сім'ях зі сприятливими на перший погляд умовами для розвитку дитини. Гіперопіка та гіперпротекція батьків по відношенню до дитини обмежує ступінь самовираження дитини, що зумовлює виникнення ексквізитних ситуацій, емоційне напруження від яких зазвичай знімається через психологічні захисти. Часте повторення таких ситуацій призводить до зверхінтенсивного використання захисних механізмів психіки, що може стати причиною дестабілізації дитячої психіки. Дефіцит повноцінної емоційної взаємодії у дитинстві, яка повинна забезпечуватися сім'єю, емоційний голод призводить до несвідомого бажання компенсувати його у дорослому віці.

Значущість дитячих ексквізитних ситуацій ми вбачаємо у тому, що вони виникають зазвичай унаслідок взаємодії дитини з особами, яким вона безоглядно довіряє, не очікуючи від них негативу.

Слушною є думка Е. Кіршбаума та А. Єремеевої стосовно соціально та культурно зумовленої терпимості до ексквізитних ситуацій. Нетолерантність культури та особистості до ексквізитів підвищує ймовірність використання психозахисного способу переживання ексквізитних ситуацій [10].

Висновки. Положення психоаналізу про імперативність впливу досвіду дитинства на подальше життя індивіда є беззаперечним. Вагому роль у цьому відіграють ексквізитні ситуації, внаслідок яких виникають психологічні захисти. Переживання ексквізитних ситуацій у період внутрішньоутробного розвитку є найбільш травматичними для психіки через її несформовану захисну систему. Усвідомлення батьками їх визначальної ролі у психічному розвитку майбутньої дитини, забезпечення оптимальних умов для зниження її тривожності закладає базу для збереження психічного здоров'я, безперешкодного розкриття внутрішнього

потенціалу особистості дитини завдяки мінімізації деструктивного впливу надмірного використання психологічних захистів. Перспективу подальших досліджень вбачаємо у виявленні впливу захисних механізмів психіки на самоактуалізацію особистості.

Список літератури

1. Анцупов А.Я. Словарь конфликтолога / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов. – СПб: Питер, 2006. – 528 с.
2. Бассин Ф.В. О «силе Я» и «психологической защите» // Самосознание и защитные механизмы личности [ред.-сост. Д.Я. Райгородский]. – Самара, 2000. – С. 3-13.
3. Берн Э. Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных / Э.Берн. – СПб.: МФИН, 1992. – 448 с.
4. Боулби Дж. Привязанность / Джон Боулби; пер. с англ. Н.Г.Григорьевой, Г.В. Бурменской. – М.: Гардарики, 2003. – 477 с.
5. Бурбо Л. Пять травм, которые мешают быть самим собой / Л.Бурбо; пер. с англ. В.Трилиса. – К.: София; М.: Гелиос, 2001. – 168 с.
6. Демина Л.Д. Психическое здоровье и защитные механизмы личности / Л.Демина, И.Ральникова. – Барнаул: Изд-во Алтайского государственного университета, 2000. – 123 с.
7. Дудьев В.П. Психомоторика. Словарь-справочник / В. Дудьев. – М.: ВЛАДОС, 2008. – 368 с.
8. Жмуров В.А. Большая энциклопедия по психиатрии / В.А Жмуров. –М.:Джангар, 2010. – 864 с.
9. Изард К.Э. Психология эмоций / К. Изард; пер. с англ. А. Татлыбаевой. – СПб.: Издательство «Питер», 1999. – 464 с.
10. Киршбаум Э.И. Психологическая защита / Э. Киршбаум, А.Еремеева. – СПб: Смысл, Питер, 2005. – 176с.
11. Коновальчук В.І. Формування глибинно-психологічних механізмів соціальної адаптації особистості / В.І.Коновальчук // Вісник Інституту розвитку дитини. – 2011. – № 14. С. 143 – 148.
12. Ледлофф Ж. Как вырастить ребенка счастливым. Принцип преемственности // Ж. Ледлофф; пер. с англ. Л. Шарашкина. – М.: Генезис, 2003. – 207 с.
13. Психология эмоций. Тексты / Под ред. В.К. Вилюнаса, Ю.Б. Гиппенрейтер. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 288 с.
14. Ранк О. Травма рождения и её значение для психоанализа / О. Ранк; пер. с англ. О. Лежниной. — М.: Аграф, 2004. – 400с.
15. Романова Е.С., Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика / Е.Романова, Л.Гребенников. – Мытищи: «Талант», 1996. – 144 с.
16. Топчий М.В. Стресс как объект научной рефлексии / М. Топчий, Т. Чурилова. – Ставрополь: НОУ ВПО СКСИ, 2009. – 312 с.
17. Фрейд А. Детский психоанализ / А. Фрейд. – СПб.: Питер, 2003. – 477 с.
18. Эльячефф К. Затаенная боль. Дневник психоаналитика / К. Эльячефф; пер. с англ. – М.: КСТАТИ, 1999. – 176 с.

19. Plutchik R, Kellerman H. & Conte H.R. A structural theory of ego defenses and emotions // Emotions in personality and psychopathology [Ed. by C.E.Izard]. – New York : Plenum Press, 1979. – P. 229–257.
20. Verny T. The Secret Life of the Unborn Child / Thomas Verny, John Kelly. – Summit Books, USA and Collins, Canada, 1981. – 123 p.